

СОФІЯ — ТРИУМФАЛЬНА ЦЕРКВА ІВАНА МАЗЕПИ

Іван Мазепа ототожнював суверенну соборну Україну з Церквою Премудрості Божої і втілює цю ідею в архітектуру та малювання Софійського собору в Києві.

Розбудовуючи суверенну соборну Україну, Іван Мазепа спирався на ідею гармонійної співпраці держави і Церкви, символом якої є Свята Софія — Премудрість Божа. У герб Мазепи вкомпоновано образ храму, якого названо Триумфальною Церквою Премудрості Божої, заснованою на святих київських горах. Найповнішим втіленням ідеї Софії став для гетьмана однойменний київський храм, древня "митрополія руська". Сучасний зовнішній вигляд Софії Київської — це збережені майже в незміненому вигляді барокові шати доби Мазепи, який звертався до сучасників і нащадків високим словом монументального мистецтва. Однак, ім'я Мазепи якось залишалось у затінку, коли говорилося про грандіозні роботи у Софії Київській на зламі XVII—XVIII ст., роботи, які докорінно змінили древній вигляд собору. Ця епоха в історії Софії є маловивченою, що особливо стосується стінопису пам'ятки. Побутує навіть думка, що в даний період стіни всередині собору були потиньковані й побілені і лише з 20-х років XVIII ст. собор почали розмальовувати заново. Виникає питання: чому за гетьмана Мазепи надали величезної ваги перебудові Софії і знехтували її живописним опрядженням? Адже на останню справу у гетьмана були час і кошти, та й, певна річ, мали бути свої інтереси. Отже, перед сучасним дослідником Мазепиною доби в історії Софії постає низка проблем, які можуть розв'язуватись тільки в контексті ідейних завдань його епохи, її ментальних норм та ціннісних орієнтацій.

Передусім варто накреслити історичне тло, на якому розгорнулася відбудовча діяльність Мазепи у Софії Київській. 1687 р., коли Мазепа став гетьманом, Київським митрополитом був Гедеон Четвертинський, висвячений у Москві наприкінці 1685 р. У цей час митрополита резиденція перебувала у критичному стані. Значно

реставрована Петром Могилою Софія прийшла в добу Руїни у занепад, а західна частина храму, яку Могила не встиг відремонтувати, все ще перебувала у руїнах. Постаріли і зведені Могилою довкола Софії дерев'яні монастирські будови, яким було вже понад півстоліття. Софійський монастир був позбавлений більшості своїх угідь, а сам собор — церковного начиння і документів. Остання обставина пояснювалась не лише тим, що собор на кілька десятиріч був полишений митрополитами. В одній зі своїх грамот митрополит Гедеон писав, що Петро Могила, побоюючись переходу Софії після його смерті до рук уніатів, перед своєю кончиною все церковне начиння, архієрейське вбрання і документи переніс на зберігання у Лавру [1].

У ці роки розпочали розчищення від завалів західної частини Софійського собору і відбудову його західної стіни. Відремонтували і дерев'яні монастирські споруди могилянської доби.

Найбільш значні роботи у Софійському соборі та на його подвір'ї провадились на зламі XVII—XVIII ст., коли гетьман Мазепа досяг зеніту своєї слави й могутності, а митрополиту кафедру посів Києво-печерський архімандрит Варлаам Ясинський (1690—1706), якого Мазепа називав "отцом пастиром й благодетелем моим великим"[2]. Гетьман виклопотав митрополиту Варлааму титул екзарха Московського патріарха, піднісши цим значення предстоятеля української Церкви, права і привілеї якої Мазепа всіляко боронив проти централізаторської та русифікаторської політики московської влади.

За словами сучасників Мазепи, він "розкинув і видав ... щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині" незліченні багатства. Вже по його смерті 1709 р. козацька старшина, складаючи в Бендерах великий реєстр фундацій і донацій

Мазепи, згадала серед іншого "позолочені бані митрополичого собору в Києві 5000 дук.; золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50000 зол." В архієрейській ризниці зберігався подарований Мазепою саккос золотий алтабасової парчі [3].

Відновлення митрополичої резиденції йшло швидкими темпами, і вже до початку XVIII ст. Софійський собор було повністю відбудовано. Однак, 1697 р. сталася халепа, коли сильна пожежа знищила вже полагождені дерев'яні будівлі монастиря і пошкодила собор; тоді ж згорів монастирський архів. У донесенні Петрові І Варлаам Ясинський писав: "...пожар ношный, незапный, страшный...сгорели митрополичьи келлий и хранилища, погибли книги и грамоты и...предверие церковное многим иждивением вновь каменно составленное падеся ужасно же паки восстановления требует"[3]. Археологічні спостереження на подвір'ї собору дали нам змогу виявити точне місцезнаходження дерев'яного митрополичого будинку та сліди пожежі, від якої він загинув. Будинок стояв у 13 м від південно-західного рогу собору, тому зрозуміло, чому впало пошкоджене вогнем західне переддвір'я храму (нартекс) [5].

Варлаамом Ясинським і його наступником Іоасафом Кроковським на подвір'ї собору знову були зведені споруди Софійського монастиря. А вже з часів митрополита Варлаама Ванатовича (1722) тут розпочалося будівництво кам'яних монастирських споруд, що збереглися до наших часів.

Втім, зведення кам'яних будов ансамблю Софійського монастиря було започатковано ще за часів Мазепи. У 1699 — 1707 рр., одночасно з відбудовою Софійського собору, його подвір'я оточують високим муром, у якому було два виходи — з боку Софійського майдану сюди вела монументальна триярусна дзвіниця, а з боку сучасної вулиці Володимирської — південна в'їзна вежа. Подібно до вівтарної, тріумфальної арки, головний вхід на територію собору також вважався тріумфальним, тож дзвіниця отримала назву Тріумфальної. А її великий ошатний дзвін вагою 13 тонн, відлитий у 1705 р. київським майстром Опанасом Петровичем, носив ім'я свого замовника — "Мазепа" (цей дзвін зберігся у дзвіниці донині). Урочистий характер мала і південна в'їзна вежа, високий шпиль якої прикрашала позолочена крилата постать покровителя Києва архістратига Михаїла. Але наймонументальніше враження справляла циклопічна маса Софії, яка втілювала ідею української державності в звучанні Мазепиної доби. Над Софією велично здіймаються позолочені грушовидні гранчасті бані, фасади прикрашають вигад-

ливі фронтони й багате примхливе ліплення. Особливо пишно декорують відновлений з руїн західний фасад храму з центральним порталом. Над давніми однарусними відкритими галереями надбудовують другі поверхи, а самі галереї перетворюють на закриті приміщення, у яких влаштовують бічні приділи з вівтарями. Цікаво, що 27 серпня 1689р. Гедеон Четвертинський освячує один з новостворених вівтарів на честь собору св. Іоанна Предтечі — покровителя Івана Мазепи. Точна дата народження Мазепи невідома: називають то 1629 р., то 1632, то 1639 — 1640. Можна думати, що софійський вівтар освячено на честь 50-річчя гетьмана, котрий, імовірно, народився 1639 р. Наш здогад підтверджується авторитетним свідченням гетьмана Пилипа Орлика, який писав у своєму листі від 22 серпня 1741 р.: "...мені вже 70 років, стільки, скільки мав небіжчик Мазепа в Бендерах" (себто 1709 р.) [6].

Тріумфальні мотиви Мазепиної доби читаються і в інтер'єрі св. Софії. Його капітально ремонтують, пошкоджену давню мозаїчну підлогу закривають новою з фігурних полив'яних плиток. Перебудовується поруйнована західна частина інтер'єра, внаслідок чого центральна зала стає просторішою; значно збільшившись у довжину, вона надає інтер'єрові базикальності. У цьому виявився притаманний українському бароко синтез західноєвропейської та української традицій, коріння якої сягають княжої доби. Вважають, що зразком для Мазепиноного храмовбудівництва в Києві були західноєвропейські барокові базиліки, як це й представив на своїй гравюрі "Панегірик на честь Івана Мазепи" І. Мігура(1706).

Тоді ж пошкоджені давні фрески потиньковують і забілюють. 1701 р. московський священик Іван Лук'янов записав: "Церковь Софии Премудрѣя Божия зело хороша и образсовата, да в ней презорство строения; нету ничего — пусто, икон нет; а старое было стенное письмо, а митрополит не хай все замазав известью"[7]. Саме це свідчення спричинилося до переконання, нібито Софія не була прикрашена малюваннями в часи Мазепи.

На наш погляд, все було інакше. Імовірно, на зламі XVII—XVIII ст. шойно потиньковані й побілені стіни храму були підготовлені для нового розпису — це засвідчує той факт, що Лук'янов бачив вільний від начиння та ікон собор. Судячи з усього, незабаром розпис було розпочато: на північній стіні центральної нави поверх княжого портрета XI ст. зберігся значний фрагмент пізньосередньовічного розпису, який міг виникнути лише на зламі XVII—XVIII ст. Річ у тім, що 1651 р. голландський художник А. ван

Вестерфельд замалював тут княжий портрет, потім було запустіння Руїни, а вже за митрополита Іоасафа Кроковського — наступника Варлаама Ясинського, на цій стіні з'являється зображення Вселенського собору.

До Мазепиних часів належить і чудове зображення двох вогняних серафимів, що збереглося на вівтарній арці Благовіщенського приділу, влаштованого на зламі XVII—XVIII ст. у східній частині північної зовнішньої галереї. Симетрично до цього вівтаря, у південній зовнішній галереї, створили приділ Успіння Богородиці. Якщо присвячення новостворених вівтарів східної половини галереї було підпорядкованим головній ідеї храму св. Софії, яка пов'язувалась із Богородицею, з ключовим образом Оранти в центральному вівтарі, то симетричні вівтарі західної половини галереї були присвячені Іоаннові Предтечі — патронові гетьмана і Дванадцятьом Апостолам. Отже, патрональний Мазепі північно-західний приділ перебував у композиційно-смысловому зв'язку з Апостольським приділом у південній галереї, що натякало на апостольську місію гетьмана, якого порівнювали з Володимиром Рівноапостольним. Найвидатнішим твором доби Мазепи була драма Феофана Прокоповича "Володимир", присвячена гетьману, в якій князь прославляється як фундатор Київської християнської держави і просвітитель усієї Східної Європи. У слові Ф. Прокоповича надень св. Володимира 1705р. стверджується, що Київ "всі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном". Мазепа — гідний спадкоємець Володимира, продовжувач його святої справи.

Іменуючи себе "законним князем України", Мазепа прагнув у храмубудівництві наслідувати своїх "попередників" з дому Рюриковичів. Знаменно, що вівтарною композицією Апостольського приділу є порівняно недавно відкритий монументальний образ тронного Спаса, фланкованого імпозантними постатями Володимира та Ольги. У нас є підстави віднести появу даного вельми цікавого сюжету до часів Мазепи. На користь цього свідчить розміщення сюжету на стіні, яка виникла на зламі XVII—XVIII ст., його органічний зв'язок з архітектурою нового вівтаря, а також ідейне звучання композиції та її образно-стильові ознаки.

Сюжет супроводжується великим написом, що йде по широкій стрічці: "Благословень еси на престоле славы царствія Твоего, сядяй на херувимехъ". Грандіозний образ Спаса на престолі у хмарах, підтримуваного крилатими голівками херувимів, пластичне моделювання облич, звивиста стрічка по верху сюжету з супровідним написом (бандероль) — все це характерні риси

монументальних малювань українського бароко, збережені в цій композиції, хоча вона й поновлювалась у пізніші часи. Видовжені постаті Володимира та Ольги з невеликими головами, анфасними іконними ликами, маленькими кистями рук свідчать про зв'язок стінопису з давньоруською традицією.

Володимир зображений на тлі Дніпра і київських гір, Ольга — на тлі краєвиду, який, імовірно, символізує Царгородз його численними спорудами. Отже, акцентовано їхню рівноапостольність: навернення Ольги — "предтечі" руського християнства у Царгороді й хрещення Володимиром Русі на берегах Дніпра.

Володимира намальовано в царських шатах, на його голові — "шапка Мономаха"; Ольга вбрана в одяг знатної української жінки мазепиних часів. На ній — довге нижнє плаття, з-під якого виглядає призьбаний комір білої сорочки, зверху — коротка нижня сукня, оздоблена по подолу золотими китицями і підперезана вишитим паском — рушником. На голові — одягнений на тонку білу хустку (мафорій) оксамитовий очіпок, підбитий білим хутром і прикрашений на взірць чалми коштовним каменем, що нагадує тодішню моду на турецькі головні убори.

Сюжет написано у створеному за Мазепи приміщенні двірцевого типу, орієнтованому на вхід у південну башту, по якій у давнину піднімалися на княжі хори. Цей своєрідний "храм у храмі" (капела) має банястий верх, декор якого є реплікою орнаментального розпису склепіння башти.

Великий парадний вхід у башту пробито у її східній стіні теж за Мазепи. Одночасно було закладено давній вхід, що вів у башту з півдня, безпосередньо з подвір'я. Таким чином, з капели Мазепи можна було одразу потрапити у башту — функціонально світське приміщення, гвинтові сходи якого ведуть на хори, де під час відправ перебувала козацько-старшинська еліта на чолі з гетьманом — "новим Володимиром". Не виключено, що з постаттю Ольги також асоціювалась конкретна особистість — мати гетьмана — Марія Мазепа, впливова релігійна діячка, ігуменя аристократичного Вознесенського монастиря на Печерську. Вона мала чернече ім'я Святої Рівноапостольної мироносиці Марії Магдалини. У цьому зв'язку звертає на себе увагу незвична для іконографії Ольги деталь — вона тримає в руках не хрест, як звичайно, а золоту посудину: лівою рукою підтримує її, а правою граціозно знімає з неї кришечку. Гадаємо, що тут зображено посудину з цілющим миром — символом духовного зцілення. Отже, Ольга також виступає в ролі святої рівноапостольної миро-

носищі й зіставляється з патронесою Марії Мазепи — "нової Ольги".

Наявність значних фрагментів малювань кінця XVII — початку XVIII ст. у різних місцях Софії дає підставу говорити про можливість її розпису за часів Івана Мазепи. Недарма 1706 р. Варлаам Ясинський свідчив, що "по милости его царского величества и призрением патронским реиментарским ясновельможного его милости пана гетмана и кавалера обитель Свято-Софийская есть значне обновлена в своем украшении"[8].

У 20-ті роки XVIII ст. розпочинається створення нового ансамблю Софії Київської, який відбивав інтереси та уподобання вже інших за-

мовників і проіснував до реставраційних робіт середини XIX ст. Центральне місце в стінопису Софії першої чверті XVIII ст., як і в інших київських храмах, відвели темі Вселенських соборів — дієвій монументальній пропаганді супроти "малоросійського сепаратизму". Про настінні малювання доби Мазепи в "митрополії руській" повністю забули, ймовірно, не без участі світських і духовних влад, які піддали анафемі бунтівного гетьмана. Але те, що зберегла в своєму ансамблі Софія з часів Мазепи, доносить до нас живе дихання його великої епохи і дозволяє відчувати безперервний тисячолітній зв'язок поколінь від доби Володимира Великого до наших днів.

1. *Євгеній Болховітинов*, митрополит. Вибрані праці з історії Києва.— К., 1995.— С. 183—185.

2. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка.— Нью-Йорк, Париж, Торонто.— 1960.— С. 131.

3. Там само.— С. 157: *Євгеній Болховітинов*. Вказ. пр.— С. 73.

4. *Кресальний М. Й.* Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-історичний нарис.— К., 1960.— С. 33—34.

5. *Нікітенко Н., Нікітенко М.* Час виникнення Софії Київської: Дані джерел у світлі новітніх досліджень // Архітектурна спадщина України.— 1996.— Вип 3.— Ч. 1.— С. 27—28.

6. *Оглоблин О.* Вказ. пр.— С. 21.

7. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— С. 120.

8. *Каргер М. К.* Древний Киев.— Т. 2.— М.; Л. 1961.— С. 114.

Nikitenko N. M.

ST. SOPHIA IS A TRIUMPHAL CHURCH OF IVAN MAZEPA

Ivan Mazepa identified sovereign indivisible Ukraine with the Church of Holy Wisdom and realized this idea in architecture and painting of St. Sophia Cathedral in Kyiv.